

Єгипетські ночі (переклад О. Грязнова)

Олександр Пушкін

Єгипетські ночі

Розділ 1

— Quel est cet homme?

— На, c'est un bien grand talent,
il fait de sa voix tout ce qu'il veut.

— Il devrait bien, madam, s'en faire
une culotte.*

Чарський був одним із корінних мешканців Петербурга. Йому ще не виповнилося тридцяти; він був не одружений; служба не обтяжувала його. Покійний дядько, що служив віце-губернатором в хороші часи, залишив йому чималий маєток. Життя його могло бути дуже приємним; та він мав нещастя писати і друкувати вірші. В журналах його називали поетом, а в лакейських – писакою.

Незважаючи на великі переваги, якими користуються віршописці (зізнатися: крім права ставити знахідний відмінок замість родового та ще деяких, так званих поетичних вільностей, ми жодних переваг за російськими віршописцями не знаємо) – як би там не було, незважаючи на всілякі їх переваги, ці люди зазнають великих незручностей та неприємностей. Найгірше, найнестерпніше зло для віршописця є його звання і прізвисько, яким він затаврований і яке ніколи від нього не відлипне. Публіка дивиться на нього як на свою власність; на її думку, він народжений для її користі та задоволення. Ледь повернеться він із села, перший ліпший питається: чи не привезли ви нам щось новеньке? Ледь задумається він про свої розладнані справи, про хворобу милої йому людини – відразу вульгарна посмішка супроводжує вульгарний вигук: певне, щось складаєте! Ледь закохається він – його красуня купує собі альбом в Англійському магазині і вже чекає на елегію. Чи то прийде він до чоловіка, майже з ним не знайомого, обговорити важливу справу, а той вже кличе свого синочка і примушує читати вірші такого-то; і хлопчина пригощає віршописця його ж таки понівеченими віршами. А це ще квіточки ремесла! Чарський зізнавався, що вітання, запитання, альбоми і хлопчаки так йому набридли, що він мусив постійно стримувати себе від грубощів.

*Що це за людина? – О, це великий талант; зі свого голосу він робить усе, що захоче. – Йому би слід, пані, зробити з нього собі штани (франц.)

Чарський докладав усіляких зусиль, щоб стерти з себе нестерпне прізвисько. Він уникав товариства своїх братів-літераторів і віддавав перевагу людям вищого світу, навіть найпустішим. Розмови вів найбанальніші, далекі від літератури. В своєму одязі

дотримувався останньої моди з нерішучістю і забобонами молодого москвича, що вперше приїхав до Петербурга. В його кабінеті, обставленому як жіноча спальня, ніщо не нагадувало письменника; книги не валялись на столах і під столами; диван не був забризканий чорнилом; не спостерігалось того безладу, який викриває присутність музи і відсутність віника і щітки. Чарський був у розпачі, якщо хтось із знайомих заставав його з пером у руці. Важко повірити, до яких дрібниць міг доходити чоловік, обдарований, втім, талантом і душею. Він прикидався то пристрасним любителем коней, то відчай-душним гравцем, то найтоншим гастрономом; проте, ніколи не міг відрізнити гірської породи від арабської, ніколи не пам'ятав кози-рів і потайки віддавав перевагу печеній картоплі над будь-якими

винаходами французької кухні. Життя він вів легковажне; стирчав на усіх балах, об'їдався на всіх дипломатичних обідах і на кожній званій вечірці був обов'язковим, як резанівське морозиво.

Однак, він був поет, і пристрасть його була нездоланна: коли находила на нього така погань (так він називав натхнення), Чарський замикався у своєму кабінеті і писав з ранку до пізньої ночі. Він зізнавався щирим своїм друзям, що тільки тоді і знав справжнє щастя. Решту часу він гуляв, манірячись і прикидаючись та чуючи щохвилини набридливе запитання: чи не написали ви що-небудь новеньке?

Якось вранці Чарський відчував той благодатний настрій, коли мрії чітко вимальовуються перед вами і ви знаходите живі, не-сподівані слова для втілення ваших видінь, коли вірші легко лягають під ваше перо і дзвінки рими біжать назустріч стрункій думці. Чарський занурився душею в солодке забуття... ні світ, ні його думка, ні свої власні примхи для нього не існували. Він писав вірші.

Раптом двері його кабінету закрипіли і з'явилася незнайома голова. Чарський здригнувся і насупився.

— Хто там? – запитав він з досадою, проклинаючи в душі своїх слуг, що ніколи не сиділи в передпокої.

Незнайомець ввійшов.

Він був високий, худорлявий, років тридцяти. Риси його смуг-лого обличчя були виразні: бліде високе чоло, отінене чорними пасмами волосся, чорні блискучі очі, орлиний ніс і густа борода,

що оточувала впалі жовто-смагляві щоки, викривали в ньому чу-жинця. На ньому був чорний фрак, що вже побілів на швах; легкі панталони (хоч надворі стояла вже глибока осінь); під витертою, чорною краваткою на жовтявій манишці виблискував фальшивий алмаз; шершавий капелюх, здавалось, бачив і сонце, і негоду. Зу-стрівшись з цим чоловіком в лісі, ви прийняли б його за розбій-ника; у громаді – за політичного змовника; у передпокої – за шар-латана, що торгує еліксирами та миш'яком.

— Що вам потрібно? – спитав його Чарський французькою мовою.

— Signor, — відповів чужинець, низько вклоняючись, — Lei voglia perdonarmi se...*

Чарський не запропонував йому стільця і встав сам, розмова продовжувалась італійською.

— Я неаполітанський художник, — говорив незнайомец, — обста-вини примусили мене залишити батьківщину; я приїхав у Росію, покладаючись на свій талант.

Чарський подумав, що неаполітанець збирається дати кілька концертів на віоланчелі і розвозить по квартирах свої квитки. Він вже збирався дати йому свої двадцять п'ять карбованців і скоріше здихатись від нього, та незнайомец додав:

— Сподіваюсь, Signor, що ви надасте дружню допомогу своєму побратиму і введете мене в родини, куди вхожі самі.

Неможливо було відчутніше образити Чарського. Він пихато глянув на того, хто назвав його побратимом.

— Дозвольте спитати, хто ви такий і за кого ви мене маєте? — спитав він, ледве стримуючи своє обурення.

Неаполітанець помітив його досаду.

— Signor, — відповів затиноючись він, — *ho creduto... ho sentito... la vostra Eccellenza mi perdonera...***

— Чого вам треба? — сухо повторив Чарський.

— Я багато чув про ваш гідний подиву талант; я певен, що тутешнє панство вважає за честь виявляти всіляке сприяння такому чудовому поету, — відповів італієць, — і тому наважився з'явитись до вас...

— Ви помиляєтесь, Signor, — обірвав його Чарський. — Звання поетів у нас не існує. Наші поети не користуються сприянням па-

* Синьйор... вибачте мені, будь ласка, якщо... (італ.).

** Синьйор... я думав... я вважав... ваша світлість, вибачте мені... (італ.).

нів; наші поети самі пани, і якщо наші меценати (чорт би їх за-брав!) цього не знають, тим гірше для них. У нас немає обідраних абатів, яких музикант брав би з вулиці для написання *libretto*.* У нас поети не ходять пішки з дому в дім, просячи собі допомоги. Втім, можливо, вам жартома сказали, що я великий віршописець. Справді, я колись написав кілька поганих епіграм, але слава богу, не маю з віршописцями нічого спільного і мати не хочу.

Бідний італієць збентежився. Він глянув навколо себе. Картини, мармурові статуї, бронза, дорогі іграшки, розставлені на готичних етажерках, — вразили його. Він зрозумів, що між гордовитим *dan-dy***, який стояв перед ним у кошлатій парчевій шапочці, в золотистому китайському халаті, підпоясаному турецькою шаллю, і ним, бідним мандрівним артистом, в потертій краватці і старому фраці, не було нічого спільного. Він промовив кілька недовладних вибачень, уклонився і хотів піти. Його жалюгідний вигляд зво-рушив Чарського, який, всупереч дріб'язковості свого характеру, мав благородне і добре серце. Він засоромився дратівливості свого самолюбства.

— Куди ж ви? — сказав він італійцю. — Чекайте... Я повинен був відхилити від себе незаслужений титул і зізнатися вам, що я не поет. Тепер поговоримо про ваші справи. Я готовий вам при-служитись, чим тільки зможу. Ви музикант?

— Ні, Eccellenza!*** — відповів італієць, — я бідний імпровізатор.

— Імпровізатор! - вигукнув Чарський, відчувши всю жорстокість свого поводження. - Чом же ви зразу не сказали, що ви імпровізатор? - і Чарський потиснув йому руку з почуттям щирого каяття.

Його товариський вигляд підбадьорив італійця. Він щиро-сердно розговорився про свої припущення. Зовнішність його не була оманливою; гроші йому були потрібні; він сподівався в Росії якось виправити свої домашні обставини. Чарський уважно його вислухав.

— Я надіюся, — сказав він бідному художнику, — що ви матимете успіх: тутешнє товариство ще ніколи не чуло імпровізатора. Цікавість буде збуджена; щоправда, італійською мовою у нас не говорять, вас не зрозуміють; але це не біда; головне - щоб ви були в моді.

*лібретто (італ.).

**чепурун (італ.).

*** ваша світлість (італ.).

— Але якщо у вас ніхто не розуміє італійської мови, — сказав, за-думавшись, імпровізатор, — хто ж піде мене слухати?

— Підуть, не турбуйтеся: одні з цікавості, другі, щоб якось про-вести вечір, треті, щоб показати, що розуміють італійську мову; повторюю, треба тільки, щоб ви були в моді; а ви вже будете в моді, ось вам моя рука.

Чарський ласкаво розпрощався з імпровізатором, взявши собі його адресу, і того ж вечора поїхав клопотати за нього.

Розділ 2

Я царь, я раб, я червь, я бог.

Державин

Наступного дня Чарський в темному й брудному коридорі трактира відшукав 35-ий номер. Він зупинився біля дверей і постукав. Вчорашній італієць відчинив їх.

— Перемога! - сказав йому Чарський - ваша справа просувається. Княгиня** дає вам свою залу; вчора на рауті я встиг завербувати пів-Петербурга; друкуйте квитки і оголошення. Ручаюсь вам якщо не за тріумф, то, принаймні, за бариш.

— А це головне! - вигукнув італієць, виявляючи свою радість жвавими рухами, властивими його південній породі. - Я знав, що ви мені допоможете. *Conco di Vasso!** Ви поет, як і я; а що не кажіть, поети гарні хлопці! Як виявлю вам свою вдячність? Чекайте... чи не хочете вислухати імпровізацію?

— Імпровізацію!.. хіба ви можете обійтися без публіки, без музики, без оплесків?

— Пусте, пусте! Де знайти мені кращу публіку? Ви поет, ви зрозумієте мене краще за інших, і ваше тихе заохочення мені дорожче цілої бурі оплесків. Сідайте де-небудь і задайте мені тему.

Чарський сів на валізу (з двох стільців, що стояли в тісній конурі, один був зламаний, другий завалений паперами і білизною). Імпровізатор взяв зі столу гітару і

став перед Чарським, пере-бираючи струни кістлявими пальцями і чекаючи на його замов-лення.

— Ось вам тема, — сказав йому Чарський: — поет сам обирає пред— мети для своїх пісень; натовп не має права керувати його натхненням.

* Чорт забирай!

Очі італійця заблищали, він взяв кілька акордів, гордовито підняв голову, і палкі строфи, що відображали миттєві почуття, злетіли з його вуст... Ось вони, вільно викладені одним із наших приятелів зі слів, які збереглись в пам'яті Чарського.

Поет іде. Не помічає
Нікого, хоч би хто гукав.
Та перехожий зупиняє,
Його смикнувши за рукав.
"Скажи: навіщо ти блукаєш?
Ледь досягнувши висоти,
Ти зір додолу опускаєш
І хочеш знову вниз іти.
Безплідний жар в тобі палає,
Шепочуть щось твої вуста.
Твою увагу привертає
Буття земного марнота.
До неба прагнуть мусить геній;
Тож зобов'язаний поет
В своїй поезії натхненній
Високий славити предмет".
— Навіщо вихору кружляння
Здіймає куряву з землі,
Коли слабкого повівання
Чекають в морі кораблі?
Навіщо з гір орел кривавий
Летить чомусь на пень трухлявий,
А не на шпиль? Спитай його.
Хто мавра чорного свого
Любити змусив Дездемону,
Як місяць любить ночі млу?
Немає вітру, і орлу,
І серцю дівчини закону!
Такий поет: як вітру гін,
Що хоче, те і носить він;
Орлом за хмари він злітає
І, зором охопивши шир,

Як Дездемона, обирає

Для серця вільного кумир.

Італієць замовк... Чарський мовчав, вражений і зворушений.

— Ну що? – спитав імпровізатор.

Чарський схопив його за руку і міцно її стиснув.

— Що? – спитав імпровізатор, – сподобалось?

— Дивовижно, – відповів поет. Як! Чужа думка ледь торкнулася вашого слуху і вже стала вашою власністю, ніби ви з нею носились, пестили, розвивали її постійно. Отже, для вас не існує ні праці, ні розчарування, ні цього неспокою, який провіщає натхнення? Диво-вижно, дивовижно!

Імпровізатор відповів:

— Будь-який талант нез'ясовний. Яким чином скульптор у шматку каррарського мармуру бачить захованого Юпітера і виводить його назовні, різцем і молотом роздроблюючи його оболонку? Чому думка з голови поета виходить вже озброєною чотирма римами, розмірена струнками однаковими стопами? Так ніхто, крім самого імпровізатора, не може зрозуміти цю швидкість вражень, цей тісний зв'язок між власним натхненням і чужою зовнішньою волею – даремно я сам захотів би це з'ясувати. Одначе... потрібно подумати про мій перший вечір. Як ви вважаєте? Яку ціну можна призначити за квиток, щоб публіці не було надто тяжко і щоб мені також не було не вигідно? Кажуть, la signora Catalani* брала по 25 карбованців? Ціна хороша...

Неприємно було Чарському з висоти поезії раптом впасти під лавку торговця; та він добре розумів життєву необхідність і вдався з італійцем до меркантильних розрахунків. Італієць при цьому виявив таку дику жадібність, таку відверту любов до зиску, що він спротивив Чарському, який поспіхом розпрощався, щоб не втратити зовсім почуття захоплення, викликане в ньому блискучим імпровізатором. Заклопотаний італієць не помітив цієї зміни і супроводив його коридором і сходами з глибокими поклонами і запевненнями у вічній вдячності.

*Пані Каталані (італ.).

Розділ 3

Ціна за квиток 10 карбованців;

початок о 7 годині.

Афішка

Зала княгині** була надана у користування імпровізаторові. Був споруджений поміст; стільці розставлені у дванадцять рядів. У призначений день, з сьомої години вечора, зала була освітлена. Біля дверей перед столиком для продажу й перевірки квитків сиділа стара довгоноса жінка в сірому капелюсі з надломаним пір'ям і з перстнями на всіх пальцях. Перед під'їздом стояли жандарми. Публіка почала з'їжджатися. Чарський приїхав одним із перших. Він піклувався про успіх вистави і хотів бачити імпровізатора, щоб дізнатися, чи усім він задоволений. Він знайшов італійця у бічній кімнаті, коли той нетерпляче поглядав на годинник. Італієць був

одягнений театралью: весь у чорному; мереживний комір його сорочки був відкинутий, гола шия під густою і чорною бородою дивно біліла; волосся спущеними пасмами падало йому на чоло і брови. Все це дуже не сподобалось Чарському, якому неприємно було бачити поета в одязі заїжджого фіглярра. Після короткої розмови він повернувся до зали, що поступово наповнювалась.

Незабаром всі ряди крісел були зайняті блискучими дамами; чоловіки тісною рамою стали край помосту, вздовж стін та за останніми стільцями. Музиканти зі своїми пюпітрами зайняли оби-два боки помосту. Посередині на столі стояла порцелянова ваза. Публіки було багато. Всі з нетерпінням чекали початку; нарешті о пів на восьму музиканти заметушилися, приготували смички і за-грали увертюру з "Танкреда". Усі всілися і замовкли, останні зву-ки увертюри прогрімилі... і імпровізатор, зустрінутий голосними оплесками, що залунали з усіх боків, низько вклоняючись, наблизився до краю помосту.

Чарський непокоївся, яке враження викличе перша хвилина, але помітив, що вбрання, яке здалось йому таким непристойним, не подіяло на публіку. Сам Чарський не знайшов у ньому нічого смішного, коли побачив його на помості, з блідим обличчям, яскраво освітленим численними лампами і свічками. Оплески стихли, гамір змовк... Італієць поганою французькою мовою попросив присутніх панів призначити кілька тем, написавши їх на готових папірцях. Після цього несподіваного запрошення всі мовчки подивились один на одного і ніхто нічого не відповів.

Італієць, почекавши трохи, повторив своє прохання боязким і покірним голосом. Чарський стояв край помосту; він занепокоївся, відчуваючи, що справа без нього не обійдеться і йому доведеться написати свою тему. Справді, кілька дамських голівок обернулись до нього і стали викликати його спершу врівголоса, потім усе голосніше. Почувши його ім'я, імпровізатор відшукав його поглядом біля своїх ніг і подав йому олівець та шматок паперу з дружньою посмішкою. Грати роль у цій комедії здалось Чарському дуже неприємно, та робити було нічого; він взяв олівець і папір з рук італійця, написав кілька слів; італієць, взявши вазу зі столу, зійшов з помосту, підніс її Чарському, який кинув у неї свою тему. Його приклад подіяв; два журналісти, як літератори, визнали своїм обов'язком написати по темі; секретар неаполітанського посольства і молодий чоловік, що недавно повернувся з подорожі і ще марив Флоренцією, поклали до урни свої згорнуті папірці. На-решті, одна некрасива панянка, за наказом своєї матері, зі сльозами на очах написала італійською кілька рядків і, зашарівшись, віддала їх імпровізатору, тоді як дами дивились на неї мовчки, ледь усміхаючись. Повернувшись на свій поміст, імпровізатор поставив урну на стіл і почав діставати з неї папірці один за одним, читаючи вголос кожен:

Родина Ченчі.

(La famiglia dei Cenci.)

L'ultimo giorno di Pompeia.

Cleopatra e i suoi amanti.

La primavera veduta da una prigioniera.

Il trionfo di Tasso.*

— Що накаже шановна публіка? – спитав покірно італієць, — чи призначить сама один із запропонованих предметів, чи довірить це вирішити жеребу?

— Жереб!.. – промовив один голос із натовпу.

— Жереб, жереб! – повторила публіка.

Імпровізатор зійшов знову з помосту, тримаючи в руках урну, і спитав: — Хто згодиться дістати тему? – імпровізатор обвів бла-гально поглядом перші ряди стільців. Ні одна з блискучих дам, що сиділи тут, не поворухнулась. Імпровізатор, не звичний до пів-нічної байдужості, здавалося, страждав... раптом помітив збоку

*Родина Ченчі. – Останній день Помпеї. – Клеопатра і її коханці. – Весна за вікном в'язниці. – Триумф Тассо (італ.)

ручку, що піднялася в білій маленькій рукавичці; він хутко повернувся і підійшов до молодій величній красуні, яка сиділа на краю другого ряду. Вона встала, ніскільки не збентежившись, і, опустивши в урну з чарівною простотою аристократичну ручку, дістала згорток.

— Будь ласка, розгорніть і прочитайте, — сказав їй імпровізатор.

Красуня розгорнула папірець і прочитала вголос:

— Cleopatra e i suoi amanti.

Ці слова були промовлені тихим голосом, але в залі було так тихо, що всі їх почули. Імпровізатор низько вклонився прекрасній дамі з глибокою вдячністю і повернувся на свій поміст.

— Панове, — сказав він, звертаючись до публіки, — жереб призначив мені предметом імпровізації Клеопатру і її коханців. Покірно просив би особу, що обрала цю тему, пояснити мені свою думку: про яких коханців тут іде мова, *perche la grande regina aveva molto...**

Багато чоловіків ці слова зустріли сміхом. Імпровізатор трохи збентежився.

— Я бажав би знати, — продовжив він, — на яку історичну рису на-тякала особа, що вибрала цю тему... Я буду дуже вдячний, якщо вона згодиться це пояснити.

Ніхто не поспішав з відповіддю. Кілька дам поглянули на негар-ну дівчину, що написала тему за наказом своєї матері. Бідна дівчи-на помітила цю недоброзичливу увагу і так збентежилась, що сльози затремтіли на її віях... Чарський не міг цього витерпіти і, звернувшись до імпровізатора, сказав йому італійською:

— Тема запропонована мною. Я мав на увазі свідоцтво Аврелія Віктора, який пише, ніби Клеопатра призначила смерть ціною свого кохання і що знайшлися залицяльники, котрих така умова не злякала і не відвернула... Мені, одначе, здається, що тема трохи зтяжка... чи не оберете ви іншу?..

Але імпровізатор вже відчував наближення бога... Він дав знак музикам грати... Обличчя його жахливо зблідло, він затремтів, як у лихоманці; очі його засяяли дивним вогнем; він підняв рукою своє чорне волосся, отер хусточкою високе чоло, що вкрилося краплями поту... і раптом ступив уперед, склав навхрест на грудях руки... музика

замовкла... Імпровізація почалася.

* тому що у великої цариці було багато... (італ.).

Чертоги сяяли святково,
Гриміли співом голосним.
Цариця поглядом і словом
Бенкетом правила гучним.
Серця тягнулись до престолу,
Та враз над чашею вина,
На мить замислившись, додолу
Схилила голову вона.
І ось бенкет немов дрімає,
Замовкли співи, гамір стих.
Цариця очі підіймає
І промовляє до усіх:
— Моя любов, її чарівність
Для вас блаженство? Доведіть!
Якщо бажаєте, то рівність
Між нами можу відновить.
Блаженство можна вам купити:
Свою любов я продаю.
Скажіть: хто здатен заплатити
Своїм життям за ніч мою?
Рече – і жах усіх проймає,
Здригнулись пристрастю серця...
Вона гостей своїх вражає
Зухвалим холодом лиця.
З презирством поглядом обводить
Круг залицяльників... Овва!
Один із натовпу виходить,
За ним услід ще інших два.
Їх крок твердий, рішучі очі,
На смерть готові задля втіх.
Здійснилось: куплені три ночі,
І ложе смерті кличе їх.
Ось, підготовлені жерцями,
З благословення їх руки
Перед похмурими гостями
Виходять з урни жеребки.
І перший – Флавій, воїн вмільий,
В дружинах римських посивілий;

Не зміг він стерпіть від жони
Зарозуміле глузування,
Прийнявши заклик до кохання,
Як він приймав у дні війни
Ворожих викликів воання.
За ним – Критон, естет, мудрець
І послідовник Епікура,
Критон, прихильник і співець
Харит, Кіприди і Амура...
Приємний серцю і очам,
Як цвіт весняний, ледь розкритий,
Останній імені вікам
Не передав. Його ланіти
Ще пух юнацький укривав,
Вогонь у погляді палав
І недосвідченості сила
Кипіла в ньому, як прибій...
Цариця сумно зупинила
На юнакові погляд свій.
— Клянусь, мати насолоди,
Йому нечувано служу,
Хоч за умовами угоди
Усім, як найманка, годжу.
Клянусь тобі, міцна Кіпридо,
Клянусь вам, темряви царі,
Боги підземного Аїда,
Що до ранкової зорі
Моїх володарів бажання
Беззаперечно розділю
І таємницями кохання
Задовольню їх і стомлю.
Та тільки вранішня порфіра
Аврори вічної блисне,
Клянусь – безжалісна сокира
Щасливцям голови зітне!
Переклад: Грязнов Олександр Андрійович